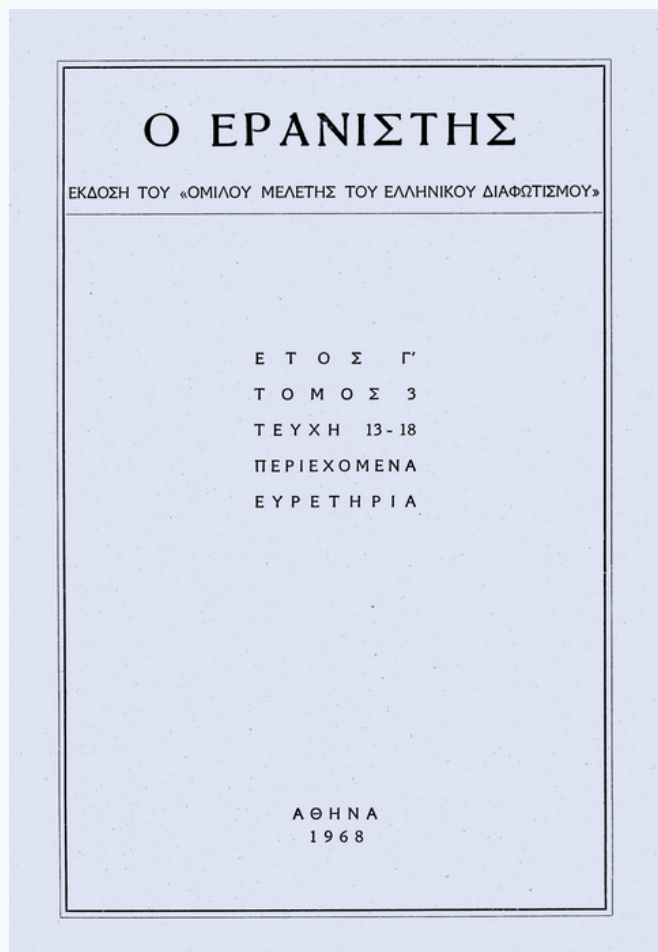

The Gleaner

Vol 3 (1965)

Δύο ακόμη αθησαύριστα απόγραφα του
«Ρωσσαγγλογάλλου»

Κ. Θ. Δημαράς

doi: [10.12681/er.9450](https://doi.org/10.12681/er.9450)

Copyright © 2016, Κ. Θ. Δημαράς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Δημαράς Κ. Θ. (2016). Δύο ακόμη αθησαύριστα απόγραφα του «Ρωσσαγγλογάλλου». *The Gleaner*, 3, 1–11.
<https://doi.org/10.12681/er.9450>

ΔΥΟ ΑΚΟΜΗ ΑΘΗΣΑΥΡΙΣΤΑ ΑΠΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ 'ΡΩΣΣΑΓΓΛΟΓΑΛΛΟΥ'

Κατὰ καιροὺς ἔχει σχολιασθεῖ μία ἀπὸ τὶς ἰδιοτυπίες τῆς μεταγενέστερης παιδείας μας : ἡ ζωντανὴ παρουσία τῶν χειρογράφων παραδόσεων σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου στὴν Δύση ἔχει πιά ἐπικρατήσῃ κανονικὸ μέσον γιὰ τὴν μετάδοση τῶν ἰδεῶν καὶ γιὰ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν ἀπογράφων, ὁ τύπος. Μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει ὡς ἓναν βαθμὸ ἐξαίρεση, ἀκριβῶς μάλιστα προκειμένου γιὰ τὸ εἶδος ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, τὴν σάτιρα, τὸν λίβελλο : οἱ περίφημες *pasquinades* τῶν ὁποίων ἡ τεχνικὴ εἶχε παραδοθεῖ καὶ σ' ἐμᾶς, εἶναι κάποτε, στὰ μεταγενέστερα χρόνια, τυπωμένες, ἀλλὰ πολὺ συχνὰ εἶναι καὶ χειρόγραφες. Ὅμως ὁ παραλληλισμὸς δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραπλανήσῃ : πρῶτα - πρῶτα πρόκειται γιὰ σύντομα κείμενα, ποὺ χωροῦν σὲ ἓνα φύλλο χαρτί, καὶ ὕστερα εἶναι ὅπλα ποὺ ἀποβλέπουν σὲ ἅμεσες, συνήθως προσωπικές, ἢ καὶ ἄλλες, συνέπειες· μὲ κανέναν τρόπο δὲν μποροῦμε νὰ ἐφαρμόσουμε τοὺς κανόνες αὐτοὺς, εἴτε, ἔστω καὶ τὸν ἓνα μόνο ἀπὸ τοὺς δύο, στὸ ἔργο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, στὸν Ρωσσοαγγλογάλλο¹.

Ἐμίλησα ἄλλοῦ, πάρεργα, γιὰ τὸ ἔθιμο τῆς ἀντιγραφῆς, ποὺ τὸ παρακολουθοῦμε, σὲ μαθηματάρια, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἔργα ὅχι μόνο τῆς σχολικῆς πράξης, σχεδὸν ὡς τοὺς καιροὺς μας. Ὅσο, ὅμως, κι ἂν δὲν πρόκειται νὰ ἐπεκταθῶ ἐδῶ στὸ θέμα τοῦτο, πέρα ἀπὸ ὅσο μοῦ εἶναι ἀπαραίτητο, νομίζω σκόπιμο νὰ σημειώσω καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς τουλάχιστον θεωρητικοῦ τῆς *καλλιγραφίας*, σὲ μιὰν ἐποχὴ ὅπου ἄρχιζαν καὶ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο νὰ ἀκούγονται τὰ ἐγκώμια τῆς τυπογραφίας· θεωρητικοῦ σπουδαίου, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ τὸν Καταρτζῆ : ἀνάμεσα στὰ μέτρα τὰ ὁποῖα συσταίνει γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς παιδείας, εἶναι καὶ τὸ

1. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ σημειώματός μου αὐτοῦ προϋποθέτει ὅτι ὁ ἀναγνώστης ἔχει τὸν τρόπο νὰ συμβουλευθεῖ παράλληλα τὶς δύο προηγούμενες ἐργασίες μου ἐπάνω στὸ θέμα : Ἀδήλου, *Ρωσσοαγγλογάλλος*, ἔκδοση καὶ σχόλια Κ.Θ. Δημα-

ρᾶ, 1948 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση») καὶ Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Τὸ κείμενο τοῦ «Ρωσσοαγγλογάλλου» Θεσσαλονίκη 1960* (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. «Ἑλληνικά», ΙΖ').

νά καλλιεργηθεῖ ἡ καλλιγραφία στοὺς νέους. Εἶναι ἀλήθεια κάτι ἀξιοπρόσεκτο αὐτὴ ἡ λαχτάρα του νὰ μὴν καθυστερήσει περισσότερο ἢ προαγωγή τοῦ γένους : ὅπως θυσιάζει τὶς γλωσσικὲς του πεποιθήσεις, κι ἂς πιστεύει ὅτι μόνο μ' αὐτὲς μποροῦν νὰ ἐπιτευθοῦν θετικὰ ὠφελήματα, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θυσιάζει καὶ τὸ ἰδανικὸ τῆς τυπογραφίας. Εἶναι, ἄλλωστε, σὲ θέση νὰ ξέρει πόσο ὀλίγη ἐστάθηκε ἡ προκοπὴ τῆς τυπογραφίας τοῦ Βουκουρεστίου, καὶ θὰ ἀπευχόταν ἓνα δεύτερο πείραμα : «ὅλα τὰ πεπολιτευμένα ἔθνη τοῦ κόσμου ἔχουν ἀρχὲς τῆς καλλιγραφίας· οἱ Εὐρωπαῖοι ἔχουν καλλιγραφία καὶ τύπο· ἐμεῖς μῆτε τὸ ἓνα μῆτε τ' ἄλλο· γιὰ τὸν τύπο κἂν χρειάζεται σερμαγές, ἀμὲ γιὰ μιὰ ζουγραφιά τί χρειάζεται ;»¹

Καὶ περνάει πάλι στὴν ψυχολογία : «ξέροντας κανεὶς νὰ γράψ' ὁμορφα, τὸν ἔρχεται ὀρεξὶ καὶ νὰ γράφῃ». Ἐδῶ, ἀφήνοντας τὰ ἄλλα, ξαναβρίσκουμε καὶ τὸ θέμα μας. Ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἐλέχθηκε, ὅσο ξέρω, ποτὲ ὡς τώρα, σχετικὰ μὲ τὰ ἱστορικὰ τῆς παιδείας μας, εἶναι αὐτὴ ἡ «μηχανικὴ ὑποτύπωση» τὴν ὁποία ἐξασφαλίζει τὸ γράψιμο, ἡ ἀντιγραφὴ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ ἄνθρωποι ἐμάθαιναν τότε καλύτερα τὰ ἑλληνικὰ παρὰ σήμερα εἴταν καὶ ἡ ἀδιάκοπη ἀντιγραφὴ τῶν κειμένων ἐπάνω στὰ ὁποῖα ἐμελετοῦσαν τὴν γλώσσα. Μὰ ὑπῆρχε καὶ κάτι ἄλλο, ποὺ μᾶς φέρνει ἄμεσα στὴν ἰδιάζουσα ψυχολογία τοῦ καιροῦ : εἶναι ἡ ἐξοικείωση μὲ τὸ ἀντιγραφόμενο κείμενο, ἡ ἀνετη σχέση ἡ ὁποία σὲ καιροὺς ὁποῦ καὶ τὸ τυπωμένο γινόταν ἀντικείμενο αὐθαιρέτων ἐπεξεργασιῶν, εἴταν ἀπόλυτη πιά προκειμένου γιὰ τὸν ἀντιγραφέα : ὁ πειρασμὸς νὰ ἀνανεώσει ἓνα κείμενο ποὺ δὲν εἶναι κἂν παραδομένο ἀπὸ τὸν τύπο ἢ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, ἓνας πειρασμὸς ποὺ ἐμοιάζε μᾶλλον μὲ ὑποχρέωση γιὰ τὴν συνείδηση τῶν ἀντιγραφέων, εἶναι τόσο ἰσχυρὸς ὥστε κι ἐμεῖς σήμερα νὰ μὴν ξενιζόμαστε ὅταν ἀπαντοῦμε τὰ ἴδια κείμενα μὲ βαθιὲς γλωσσικὲς ἢ ἄλλες ἀλλοιώσεις. Παράδειγμα, ὄχι μοναδικό, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Παρίου πρὸς τὸν Κοραῆ. Μὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτό, δὲν ὑπάρχει ἡ ἔννοια κἂν τῆς προσήλωσης πρὸς τὸ γράμμα τοῦ κειμένου, προκειμένου μάλιστα γιὰ γλωσσικὲς ἐπεξεργασίες : ἡ κατανυκτικὴ στάση τοῦ σημερινοῦ φιλολόγου ἐμπρὸς στὴν γραπτὴ παράδοση εἶναι ἀκατανόητη γιὰ τὸν λόγιον ποὺ ζοῦσε σ' αὐτοὺς τοὺς χώρους πρὶν ἀπὸ ἑκατὸν πενήντα χρόνια. Σκέπτομαι τὸν Κοραῆ καὶ ὅλη τὴν σχολὴ τῶν διορθούντων· σκέπτομαι τὸν Τρικούπη

1. Καταρτζῆς, *Τὰ Εὐρισκόμενα*, Ν(έα) ἀκόμη κυκλοφορήσει).
Ἐ(λληνικά) Κ(είμενα), σ. 69 (δὲν ἔχει

ὅταν ξαναβγάξει τοὺς λόγους του : βεβαιώνει ὅτι τοὺς ἀφήνει ὅπως εἶναι, μαρτυρίες τῶν διαδοχικῶν σταδίων τῆς γλωσσικῆς μας ἱστορίας, καὶ ὁμως, παρὰ τὴν ἱστορικὴ αὐτὴν βεβαίωση καὶ συνείδηση, τοὺς κάνει ἐλαφρὲς γλωσσικὲς ἐπεξεργασίες.

Ὁ Ῥωσσαγγλογάλλος δὲν φαίνεται νὰ ἐτυπώθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη μερικὴ του παρουσίαση στὶς σημειώσεις τοῦ Childe Harold, Φεβρουάριου τοῦ 1812, οὔτε καὶ φαίνεται νὰ ἔγινε ποτὲ στὰ χρόνια του ἀντικείμενο ἐκδοτικῶν φροντίδων ἀπὸ ἑλληνα λόγιον. Ἐννοῶ ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ τεκμήρια ὅσα ἔχουν ἀρχίσει νὰ ἀθροίζονται γύρω στὸ ἔργο αὐτὸ δὲν ὁδηγεῖ μὲ κάποια ἀνεκτὴ πιθανότητα στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἔργο ἐκυκλοφόρησε ποτὲ ἀλλιῶς παρὰ χειρόγραφο στὸν ἑλληνικὸ ἀναγνώστη-κὸ ὡρὸ. (Ὡστόσο, κανεὶς ἀπὸ τοὺς πρῶτους μάρτυρες δὲν γράφει κατηγορηματικὰ ὅτι πρόκειται γιὰ χειρόγραφο : Βύρωνας 1812, Hobhouse 1813, Leake 1814· σ' αὐτοὺς προσθέτω τὸν Λόγιον Ἑρμῆ τοῦ 1816, ὁ ὁποῖος μιλεῖ γιὰ τὸ ἔργο ἐξαφορμῆς τοῦ Leake ἢ μᾶλλον μιᾶς γερμανικῆς βιβλιοκρισίας γιὰ τὸν Leake, καὶ πάλι μὲ τρόπο πού δὲν δείχνει ἂν ὁ λόγος εἶναι γιὰ χειρόγραφο ἢ γιὰ ἔντυπο). Φανερὸ εἶναι ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ ἐγνώριζε τὸ ἔργο· ἀλλὰ μένουμε μὲ τὴν ἀμφιβολία ἀναφορικὰ μὲ τὸ τύπωμα· ἂν ἤξερε κάτι, ἢ ἂν ἤθελε νὰ μιλήσει, εἶχε γιὰ τοῦτο μία πρόσθετη ἀφορμὴ, ἀφοῦ ἀκριβῶς ὁ συντάκτης τοῦ γερμανικοῦ περιοδικοῦ ἐκφράζει κι αὐτὸς τὴν ἀπορία ἂν ὁ Leake μιλεῖ γιὰ χειρόγραφο ἢ γιὰ ἔντυπο ἔργο¹.

Δίπλα στὶς φιλολογικὲς πηγές, τὴν ἴδια σιωπὴ ἔχουμε καὶ ἀπὸ τις ἀρχειακὲς καὶ βιβλιοθηκονομικὲς ἀναζητήσεις : κανεὶς δὲν ἀνεκοίνωσε, σὲ παλιὰ ἢ σὲ καινούρια χρόνια, ἔχνη τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἔντυπα. Οἱ προσωπικὲς μου ἐρευνες στὰ τρία ἀρχεῖα τῶν τριῶν πρώτων μαρτύρων δὲν ἀπέδωσαν : στὸ ἀρχεῖο τοῦ John Murray (στὴν κατοχὴ πάντοτε τῆς οἰκογενείας τοῦ ἐκδότη), ὅπου σώζονται ἐνδιαφέροντα χαρτιά ἀπὸ τὸ πρῶτο ταξίδι τοῦ ποιητῆ στὴν Ἑλλάδα, δὲν ὑπάρχει τίποτε σχετικόν. Ἀντίθετα· στὰ χαρτιά τοῦ Hobhouse, στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο, βρίσκεται ἓνα χειρόγραφο κολοβόν· πρέπει νὰ εἶναι ἐκεῖνο πού εἶχαν δώσει στὸν Βύρωνα, μιὰ πού ὁ Hobhouse γράφει ὅτι τὸ γνωρίζει ἀπὸ τὸν ποιητὴ. Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Leake, πού ἐσωζόταν στοὺς ἀπογόνους του ὅταν τὸ ἐμελέτησα, δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἔντυπο, φυσικὰ, ἀλλὰ οὔτε χειρόγραφο, οὔτε καὶ μνεῖα του· ἡ τάξη μὲ τὴν ὁποία εἶχε διαφυλαχθεῖ τὸ

1. ΛΕ, 1816, σ. 400.—«Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung», Δ', 1816, 150 κ.ε., ἰδίως στὴν σ. 186.

ἀρχεῖο τοῦτο, παρεῖχε ἔντονη ἐγγύηση ὅτι τὸ κείμενο δὲν ἐχάθηκε τυχὴν σὲ μεταγενέστερα χρόνια. Ἡ παράδοση τῶν δύο γραφῶν, Leake (ἐντυπο) καὶ Hobhouse (χειρόγραφο), δίνει σίγουρη ταύτιση τῶν δύο σὲ ὅλα τὰ καίρια σημεῖα, σὲ ὅσα τυχαίνει νὰ διασταυρώνονται τὰ δύο ἀπογραφα· τοῦτο φαίνεται φυσικό, γιατί ὅπωςδήποτε πρέπει καὶ μὲ τὰ δύο νὰ βρισκόμαστε ἀρκετὰ κοντὰ στὴν ἀφετηρία τοῦ ἔργου, καὶ συνεπῶς νὰ μὴν ἔχουν ἀκόμη ἀρχίσει οἱ ἀντιγραφεῖς τὶς ἐπεξεργασίες τους. Ὅμως τὸ ἀπάνθισμα ποὺ δίνει ὁ Leake ἔχει περιλάβει στίχους τοὺς ὁποίους εἶτε ἀγνοοῦσε ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου Hobhouse εἶτε ἐπήδηξε. Πρόκειται, λοιπόν, ἀσφαλῶς, γιὰ κοινὴ παράδοση καὶ γιὰ δύο χωριστὰ ἀπογραφα : ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά τὸ βυρωνικό ποὺ ἐπέρασε στὸν Hobhouse, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τὸ χειρόγραφο ποὺ ἐχρησιμοποιοῦτο ἀπὸ τὸν Leake καὶ σήμερα λανθάνει. Μερικὲς μικρὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ δύο μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν ἀπὸ τὶς ἀτέλειες τῆς ἐλληνομαθείας τοῦ Leake, ἢ ἀπὸ ἐνδιάμεση ἐπεξεργασία τοῦ κοινοῦ προτύπου. Γιὰ τὴν δυνατότητα, ἄλλωστε, τέτοιων ἐνδιαμέσων ἐπεξεργασιῶν θὰ ποῦμε ὕστερα λίγα λόγια ἀκόμη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτά, τὸ ἕνα μαρτυρημένο, τὸ ἄλλο σωζόμενο, ἐγνωρίζαμε ὡς τώρα δύο ἄλλα : τὸ ἕνα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Κρίνου· τὸ ἄλλο θρίσκεται στὸ Ἅγιον Ὄρος. Γιὰ τὸ πρῶτο, ἢ προέλευσή του μᾶς ὁδηγεῖ μὲ πιθανότητα πρὸς τὸν Ψαλῖδα : εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Στ. Κρίνος εἶχε στὴν κατοχὴ του τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ψαλῖδα· τοῦ τὸ εἶχε πουλήσει, πενόμενος στὴν Ἀθήνα, ὁ πρεσβύτερος γιὸς τοῦ Ψαλῖδα, Πέτρος. Στὰ κιβώτια τὰ ὅποια περιεῖχαν ἀλληλογραφία, διδασκικά καὶ ἄλλα χαρτιά τοῦ Ψαλῖδα, ἐβρῆκα ἕνα ἀπόγραφο τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου. Ἡ προέλευσή του δὲν θεμελιώνεται ἀπόλυτα ἀπὸ αὐτὸ τὸ συγῆρισμα, ἀλλὰ ἡ ὅλη ἐντύπωση τὴν ὁποία ἔδινε τὸ ἀρχεῖο εἶναι ὅτι ἀποτελοῦσε ἕνα σύνολο, καὶ ὅτι δὲν εἶταν ἀπλῶς σύλλεκτα ἀπὸ τὸν Κρίνο χαρτιά. Ὡστόσο, καὶ ἂν θεωρήσουμε πιθανὸ ὅτι ἀνήκε στὸν Ψαλῖδα, μένουν ἄλλα ἐρωτήματα : Πρῶτα πρῶτα ποιά εἶναι ἡ ὀργανικὴ σχέση τοῦ κειμένου μὲ τὸ ἀρχεῖο ; Κι ἀκόμη, ἀνήκει στὴν γιαννιώτικη ἢ τὴν ἐπτανσιώτικη περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ παλαιοῦ διδασκάλου ;

Πάντως ἡ παράδοση τὴν ὁποία ἀντιπροσωπεύει, κι ἄς φαίνεται τὸ ἴδιο νὰ ἀνήκει στὸν ἀρχόμενο ΙΘ' αἰῶνα, δὲν μοιάζει νὰ εἶναι παλιά : τὸ κείμενο παρουσιάζει δύο ἔντονα χαρακτηριστικά, τὴν τροπή, δηλαδή, πρὸς τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν συστηματικὴ προτίμηση τοῦ ἔρου Ἑλλὰς καὶ τῶν παραγῶγων του ἀπὸ τὸν ἔρο Γκραικία καὶ τὰ παράγωγά του. Καὶ τὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά αὐτὰ συνθέτουν

ἓνα κλίμα μεταγενέστερο, μετά, ἄς ποῦμε, τὰ διδάγματα τοῦ Κοραῆ ἢ τὰ κηρύγματα τοῦ Δούκα. Στὰ κείμενα Hobhouse καὶ Leake παρουσιάζεται μία ἐναλλαγὴ ἀνάμεσα στοὺς δύο ὅρους, καὶ μία τάση νὰ ξεχωρίζει ἡ Ἑλλάδα προκειμένου γιὰ τὰ ἀρχαῖα πράγματα, καὶ ἡ Γραικία γιὰ τὰ νέα. Στὸν κώδικα Κρίνου, ὅπου μπορεῖ νὰ φύγει ἡ Γραικία, φεύγει, καὶ κάποτε ἄς εἶναι καὶ μὲ τρόπο πού βιάζει τὸ μέτρο ἢ τὸ νόημα : ἡ ἱαμβικὴ διποδία *χαῖρε Γραικέ*, πρῶτο ἡμιστίχιο πολιτικοῦ στίχου, παίρνει μιὰν ἄμετρη τροχαϊκὴ ἢ ἀναπαιστικὴ μορφή : *χαῖρε Ἑλλη*· στὸν Hobhouse, οἱ ξένοι ἀπαντοῦν *ἓνα Γραικὸν φιλέλληνα* ἐνῶ στὸν Κρίνο *ἓνα Ἑλληνα φιλόπατρι*, ἀλλὰ στὸν πρῶτο στίχο ἡ προσφώνηση ἔχει μείνει, «Εἰπέ μας, ὦ φιλέλλην» (*φιλέλληνα*, μὲ ἀκριβέστερη, δηλαδή, τήρηση τοῦ μέτρου στὸν Hobhouse). Ἀλλοῦ, πολὺ χαρακτηριστικά, τὸ *Γραικίας* ἔγινε *πατρίδος*. Παρόμοια οἱ στίχοι :

*Χριστός, μᾶς λέγουν, ἐλευθερίαν θέλει,
εἰς ἡμᾶς δὲ δεσμεῖν καὶ λύειν πέλει,*

πού ἀπαντοῦν σὲ μόνο τὸν κώδικα Κρίνου, ἀπέναντι στίς τέσσερις ἄλλες παραδόσεις οἱ ὁποῖες δίνουν

*Χριστός, μᾶς λέγουν, θέλει λευθερίην,
ἡμεῖς δ' ἔχομεν τὸ δεσμεῖν καὶ λύειν,*

ἀποτελοῦν προσπάθεια ἐξαρχαΐσμοῦ. Τέλος ὁ ὅρος *παππάζεις* ἀντικαταστάθηκε στὸν κώδικα Κρίνου μὲ τὸ ρῆμα *κομπάζεις* πού παρέχει λιγότερο ὀρθὸ ἀλλὰ πιὸ εὐκόλο νόημα'.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς θὰ ἀρκοῦσαν νὰ μᾶς πείσουν ὅτι τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει μεταγενέστερη παράδοση, ἂν δὲν εἶταν κιόλας γνωστὸ ὅτι τὸ σχῆμα *Γραικία* > *Ἑλλάς* εἶναι τὸ μόνο πού ἔχουμε στὸν ἀρχόμενο ΙΘ' αἰῶνα, ἐνῶ τὸ σχῆμα *Ἑλλάς* > *Γραικία* εἶναι ἀνύπαρκτο. Ἄν ὅμως οἱ τέτοιες ἀλλαγὲς ἔγιναν ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ ἔργου ἢ ἀπὸ ἄλλους, δὲν ἔχουμε ἀποφασιστικὰ τεκμήρια γιὰ νὰ κρίνουμε. Ἐνα ἀπόγραφο στὰ χέρια ἐκείνου πού συνέταξε τὴν ἀρχικὴ μορφή, εἶναι πάντοτε πειρασμὸς γιὰ κάποιες ἀλλαγές : στὸ νὰ παρακολουθεῖ τὸν

1. Παραπέμπω στοὺς πίνακες πού συνοδεύουν τὸ σημειώμά μου καὶ στὸ ὑπόμνημά τους. Οἱ γραφικὲς παραστάσεις, κάθε λογῆς, καὶ σύμφωνα πάντοτε μὲ τοὺς εἰδικoὺς ὅρους ἐμπρὸς στοὺς ὁποῖους βρίσκεται ὁ φιλόλογος, εἶναι χρήσιμες γιὰ νὰ ξεκαθαρίζουν τὰ προβλήματα καὶ νὰ δίνουν ἐνιαῖες εἰκόνες τῶν

φαινομένων. Ἐμεῖς διατάζουμε νὰ τίς ἐφαρμόζουμε στίς μελέτες μας· ἂν ὅμως οἱ παλαιότεροι φιλόλογοι ἔδειχναν τὴν ἴδια δειλία στὴν παρουσίαση τοῦ προβληματισμοῦ τους, δὲν θὰ εἴχαμε τὰ στέμματα τῶν κωδίκων καὶ τὸ φῶς πού χύνουν στίς ἔρευνές μας.

συγγραφέα πού εξελίσσεται. "Όταν θά μπορέσουμε νά ἐξακριβώσουμε μέ ἀπόλυτη ἀσφάλεια τὴν χρονολογικὴ διάταξη τῶν διαφόρων ἀπογράφων τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου, καὶ τὴν προέλευσὴ τους, ἡ εὐελιξία πού χαρακτηρίζει τὴν νεοελληνικὴ χειρόγραφη παράδοση θά μᾶς χαρίσει ἓνα ἀκόμη ἐργαλεῖο γιὰ νά μελετήσουμε ἀποτελεσματικὰ τὴν πορεία τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ στοχασμοῦ. "Όμως στὸ μεταξὺ ἔχουμε νά συνεχίσουμε τὸν ἔλεγχο τῆς γραπτῆς παράδοσης τοῦ ἔργου

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἀγίου Ὁρους εἶναι μεταγενέστερο καὶ πολὺ ἄσχημα δημοσιευμένο· σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε πολλὲς φορὲς διστάζει κανεὶς νά ἐμπιστευθεῖ τὶς γραφές του, ὅταν παραλλάζουν ἀπὸ τὶς ἄλλες παραδόσεις, καὶ κάποτε μετανιώνει ὅταν ὁπωσδήποτε τὶς ἐμπιστευθεῖ. Ὡστόσο, ὅπου δὲν πρόκειται γιὰ παραναγνώσεις ἢ γιὰ αὐθαίρετες διορθώσεις τοῦ ἐκδότη, γίνεται φανερό ὅτι ἀνήκει σὲ καλὴ παράδοση, ἀνεξάρτητῃ πάντως ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ χειρογράφου Κρίνου: περισσότερες ἀπὸ μιὰ φορὰ συναντιέται μέ τὶς γραφές τῆς πρώτης ομάδας, τῶν γραφῶν Leake καὶ Hobhouse. Ἐτσι θά μπορούσε νά πεῖ κανεὶς ὅτι ἀποτελεῖ τὸ ἐνδιάμεσο ἀνάμεσα στὰ παλιὰ ἀπόγραφα καὶ στὰ δύο χειρόγραφα τῶν ὁποίων ἡ ἀνακοίνωση εἶναι ἀφορμὴ τοῦ σημειώματός μου τούτου, τῶν χειρογράφων, δηλαδή, Ἰακωβάτων καὶ Morier, ὅπως μπορούμε συμβατικὰ νά ὀνοματίζουμε ἐκάτερο ἀπὸ αὐτά.

Γιατί ἡ τύχη θέλησε, μέ ὅποιο τρόπο κι ἂν προτιμᾶμε νά τὴν ἐξηγήσουμε¹, ὥστε λίγο καιρὸ ἀφοῦ ἀνεκοίνωσα μία δευτέρη, πληρέστερη, μορφή τοῦ σατιρικοῦ ἔργου, στηριγμένη σὲ δύο ἀνεκμετάλλευτα πρὶν ἀπόγραφα, τοῦ Hobhouse καὶ τοῦ Κρίνου, νά μοῦ γίνουν γνωστὰ δύο ἄλλα. Τὸ ἓνα τὸ ἀνεκάλυψα μέσα στὰ χαρτιά τῶν ἀδελφῶν Ἰακωβάτων, στὴν βιβλιοθήκῃ τῆς οἰκογενείας Τοῦλ, στὸ Ληξούρι. Ἀπὸ τὴν θέση του μέσα στὸ μεγάλο αὐτό, ἀλλὰ μάλλον ἀμετακίνητο ἀρχεῖο, θά εἶχα τὴν τάση νά συμπεράνω ὅτι ἀνῆκε στὰ χαρτιά τοῦ Κωνσταντίνου Τυπάλδου, ὁπότε θά μπορούσε κανεὶς νά πιστεύσει ὅτι εἶναι ἐνδεχόμενο νά ἔφθασε

1. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, ὅσα παραθέτει ὁ ἐκδότης στὴν εἰσαγωγή του, καὶ ἀπὸ τὰ ποιήματα, ὅσα ὑπάρχουν στὸ χειρόγραφο, συμπεραίνω ὅτι πάντως δὲν πρέπει νά εἶναι τοῦτο παλαιότερο ἀπὸ τὰ χρόνια 1830.

2. Βρίσκουμε ὅ,τι ἀναζητοῦμε καὶ ὅχι περισσότερα· μόνο ὅταν ρωτοῦμε

μποροῦν τὰ χαρτιά νά μᾶς δώσουν ἀπάντηση. Αὐτὸς πρέπει νά εἶναι ὁ κανόνας μας· οἱ ἐξαίρεσεις δὲν ἐνδιαφέρουν. Γιὰ τοῦτο συμβαίνει τόσο συχνὰ ὁ ἐρευνητὴς νά βρίσκει περισσότερα ἀπὸ τὸν ἀρχαιοδίφῃ: ὁ τελευταῖος περιμένει νά βρεῖ, ἐνῶ ὁ πρῶτος γυρεύει.

στά χέρια του εἴτε ὅταν ἐβρισκόταν στὴν Κέρκυρα, πρὶν ἢ μετὰ τὴν θητεία του στὴν Βενετία, εἴτε ὅταν ἐβρισκόταν, ἀκριβῶς, στὴν Βενετία· θυμίζω, προκειμένου νὰ ἐπανέλθω πρὸ κάτω στὸ θέμα αὐτό, ὅτι στὴν Κέρκυρα ὁ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἔρθῃ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ψαλῖδα.

Τὸ ἄλλο ἀπόγραφο ἐδωρήθηκε πρὶν ἀπὸ ὀλίγα χρόνια στὴν Γεννάδειο Βιβλιοθήκῃ ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τοῦ βρεταννοῦ διπλωμάτῃ καὶ συγγραφέα David Richard Morier (1784 - 1877) ὁ ὁποῖος εἶταν στὴν Πόλῃ, τοποθετημένος, γύρω στὰ 1812 καὶ συνδέθηκε μὲ ἕνα Ἰωάννη Σχινᾶ'. Ἀργότερα ἐσυνεχίσθησαν οἱ σχέσεις μὲ τοὺς Σχινάδες, ὡς τὸν Ἀγώνα. Εἶπαμε τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ παρουσία ἑνὸς χαρτιοῦ μέσα σὲ ἕνα ἀρχεῖο δὲν ἐκφράζει ὀργανικὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο· ὡστόσο, στὴν περίπτωσιν αὐτὴν, τὸ μικρὸ τοῦτο ἀρχεῖο βρίσκεται τόσο ἀπομονωμένο ἀπὸ τοὺς χώρους κυκλοφορίας τῶν ἐλληνικῶν χαρτιῶν, καὶ συνάμα κλεισμένο ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ὥστε νὰ μπορούμε μὲ πολλὴ πιθανότητα νὰ πιστεύουμε ὅτι κάποτε τὸ ἀπόγραφο τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου εἶταν στὰ χέρια τοῦ Morier. Πότε; Δύσκολο εἶναι νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς: τὸ ἀπόγραφο παρουσιάζεται ἀφιερωμένο στὸν Ἀλέξανδρο Πατρινό, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε τοῦτο δὲν σημαίνει τίποτε, καὶ γιὰτὶ ὁ Πατρινὸς ἐζοῦσε σὲ ὅλη τὴν περίοδο πού μᾶς ἐνδιαφέρει, καὶ γιὰτὶ δὲν γνωρίζουμε ἀπὸ πόσα χέρια ἐπέρασε τὸ χειρόγραφο, οὔτε καὶ σὲ ποιὲς ἐποχές, πρὶν φθάσῃ στὸν Morier· πάντως καὶ ἡ γραφὴ καὶ τὸ ἱστορικὸ, ὅπως τὸ ἐξέθεσα σύντομα ἐδῶ, ἐπιτρέπουν ὁποιαδήποτε χρονοσημείωσιν ἀνάμεσα στὰ 1810, ἢς ποῦμε, καὶ στὰ 1820.

Προσωπικὰ θὰ εἶχα τὴν τάσιν νὰ τοποθετήσω καὶ τοῦτο καὶ τὸ χειρόγραφο Ἰακωβάτων ἀρκετὰ ἀργὰ μέσα στὸν χρόνον: καὶ τὰ δύο φαίνονται ἐπεξεργασμένα καὶ φροντισμένα, καὶ τὸ γράψιμό τους, ὅσο κι ἂν τέτοιες χρονίσεις εἶναι ἄκρως παρακινδυνευμένες², μοιάζει ὅτι ἀρχίζει νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ὠραία, ὀρθή, στρογγυλὴ καὶ ἀσύν-

1. Μένω ἐπίτηδες στὴν ἀοριστία: τὸ θέμα τῶν Σχινάδων, σημαντικὸ γιὰ τὶς ἐπακριβώσεις τὶς ὁποῖες θὰ μὴ πορρέσει νὰ μᾶς προσφέρει, δὲν εἶναι ξεκαθαρισμένο· ἐτοιμάζω σχετικὸ μελέτημα, ἀλλὰ πού δὲν τὸ νομίζω ἀκόμη ὥριμο. Ὁ Βλαχογιάννης συνεσκότισε ἀνοικτεῖα τὸ ζήτημα στὰ *Ἱστορικὰ Ραίσματα*.

2. Ξεχνοῦμε πάντοτε σ' αὐτὲς τὶς

ζητήσεις ὅτι ἡ μέση διάρκεια τῆς γραφικῆς παραγωγῆς ἑνὸς λογίου εἶναι γύρω στὰ πενήντα χρόνια· σ' αὐτὸ τὸ διάστημα τοῦ χρόνου, τὸ γράψιμο μπορεῖ νὰ ἀλλοιωθεῖ ἀπὸ τὴν ἡλικίαν, ἀλλὰ ὁ γραφικὸς χαρακτήρας πολὺ σπάνιον εἶναι νὰ ἀλλάξῃ. Συνεπῶς γιὰ τὰ χρόνια πού μᾶς ἐνδιαφέρουν, ἕνα περιθώριο πενήντα ἐτῶν πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀπαιτητό.

δετη γραφή που χαρακτηρίζει τὸν φθίνοντα ΙΗ' αἰώνα. Γιατὶ ἀπὸ ἐδῶ κι ἐμπρὸς τὰ δύο ἀπόγραφα γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνει λόγος τώρα, μποροῦν χωρὶς κανέναν δισταγμό, νὰ συνεξετάζονται. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὰ ἄλλα ἀπόγραφα ποὺ παρουσιάζουν μεταξὺ τους ποικιλίες, αὐτὰ τὰ δύο σὲ ὅλα τὰ καίρια σημεῖα τὰ ὁποῖα ἐξεχώρισα γιὰ τὸν ἔλεγχο ἔχουν ἀπόλυτη ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴν παράδοση : σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἐπίμαχα χωρία δὲν παραλλάζουν. Ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου Ἰακωβάτων ἔχει πολὺ προσεγμένη ὀρθογραφία : τὸ ἔργο μοιάζει γραμμένο ἀπὸ τὸ ἐπιδέξιο χέρι μεταγενεστέρου λογίου· τὸ ἄλλο ἔχει ὀλίγες ἀνορθογραφίες καὶ γενικὰ παρουσιάζει περισσότερη ἀνωριμότητα, ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα, διαφορὰ καμμία ἄξια λόγου δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δύο. Καὶ καθὼς εἶναι τὰ πληρέστερα ἀπὸ ὅλα, μὲ μερικές κοινές παραλείψεις στίχων οἱ ὁποῖοι μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι νόθοι, ἢ νὰ ἔχουν ἐκπέσει ἀπὸ ἓνα κοινὸ πρότυπο, μπορεῖ κανεὶς νὰ πιστεῦει ὅτι ἀντιπροσωπεύουν μεταγενέστερα ἀπόγραφα ἀπὸ μιὰ παλιά, καλὴ παράδοση¹.

Τὰ δύο ὅμως αὐτὰ χειρόγραφα, καθὼς μᾶς ἔφθασαν ζευγαρωμένα ἀπὸ δύο κατευθύνσεις διαφορετικές, μὲ ἄξια λόγου ἐχέγγυα γιὰ τὴν ποιότητά τους, νομίζω ὅτι μᾶς φέρνουν ἐμπρὸς σὲ μιὰ κατάσταση κειμένου, ἢ ὁποῖα (γιὰ λόγους τοὺς ὁποῖους ὑπαινίχθηκα κιόλας ἀλλὰ ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν καὶ πάλι) δὲν μποροῦμε νὰ ὑποθέτουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ἀνταποκρίνεται στὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ κειμένου ὅταν τοῦτο ἐβγῆκε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ συντάκτη του, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ πιστεύουμε ὅτι ἐκφράζει τὴν μορφή μὲ τὴν ὁποῖα διαδόθηκε σὲ ἀρκετὰ μεγάλο κύκλο ἀναγνωστῶν. Κάτι ἄλλο ποὺ μᾶς φέρνουν, ἐπίσης ἀξιόλογο, εἶναι ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἡ γραπτὴ παράδοση δένει σ' αὐτὰ μὲ κάποιο ὀνοματισμα : ἔχουμε, πρῶτα πρῶτα, στὸ χειρόγραφο τῶν Ἰακωβάτων, μιὰν ὑπογραφή στὸ τέλος τοῦ ἔργου. Πρόκειται γιὰ ἐπιδεικτικὴ ψευδωνυμία, ἀπὸ ἐκεῖνες τίς ὁποῖες ἀγάπησε ἡ γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἐκαλλιέργησαν ὕστερα πολὺ καὶ οἱ Ἕλληνες λόγιοι, ὁ Κοραῆς, ὁ Νικολόπουλος, καὶ ἄλλοι. Ὁ συντάκτης ἢ ὁ φερόμενος συντάκτης τοῦ Διαλόγου ὑπογράφεται Φίλος σας ὁ Πολύστονος²· ἀμφίβολο εἶναι ἂν τοῦτο θὰ μπο-

1. Ἀπὸ τὸ ἀπόγραφο Ἰακωβάτων λείπουν οἱ στίχοι 44-46 ποὺ ὑπάρχουν στὸ ἀπόγραφο Morier. Ἐπειδὴ γενικὰ φαίνεται νὰ πρόκειται γιὰ ἀπλές, γραμμικές, περιπτώσεις, στίς ὁποῖες δὲν ταιριάζουν ἐφαρμογές πολυσύνθετης φιλολογικῆς κριτικῆς, τὸ μόνο ποὺ θὰ

μποροῦσε κανεὶς νὰ συμπεράνει εἶναι ὅτι τὸ χειρόγραφο Morier δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ χειρόγραφο Ἰακωβάτων· ἀλλὰ στὴν ἴδια κρίση ὁδηγοῦν καὶ ὅλα τὰ ἄλλα τεκμήρια.

2. Βλ. ἐδῶ τοὺς πίνακες.

Ρώσος. Άνθρωπος, καὶ Γάλλος.
 Κύριοντες τὰν περιήγουν τῆς
 Ε. Μαδύς, καὶ βλῆθοντες τὴν ἀδελ-
 φαί τῆς κυλῆσαν, ἡρώδους καλῶν καί
 εἰς τῶν καὶ φιλέλλων ἀδελφῶν καὶ
 τὴν αἰσῶν μετ' αὐτοῖς εἰς ἀμνηστοδότην.
 εἶτα εἰς Βλαχίαν, ἐξῆλθε εἰς Α.π.
 Ἰσοδότην παρακαλῶν, καὶ εἰς τὸν
 τῶν.
 " Εἰπερταὶ ὡς φιλέλλων πῶς φέρει τὴν σου δα-
 τίαν.
 καὶ τὴν ἀγαπῶνται τὰν ἰσχυρὴν τῶν τῶν.
 " Πῶς τῶν ἰσχυρῶν καὶ ὡς τῶν καὶ ἀποδοτικῶν
 παιδῶν παρὰ τὴν γυναικὶ καὶ τῶν φέρων.
 " Δὲν γὰρ εἰς ἀπόστολὴν ἐν τῇ ἐλπίδι
 τῶν ἐλπίδων καὶ σφῶν καὶ τῶν φέρων.
 " Καὶ τῶν ἐν τῇ ἐλπίδι καὶ τῶν ἐλπίδων
 καὶ τῶν ἐλπίδων καὶ τῶν ἐλπίδων.

15

Προσῶς.

Ἄχ! πό' γένος μου σοχά με καθάρει,
 Μὲ χέρι λείχε σὺς ἴσους ἔ'χει.
 Ἐγὼ ἐσέδωκ' ἱερὸν ἄλυσον ἢ ἡν ἔβλεψα,
 Ἢ ὡς ἔδωκον ἑβέσασα ἢ ἐσάραχεν.
 Ἐδουχέα ὁ δ' ἄρ' οὐκ εἶμαι ἐγγύς,
 Ἄν' δὲ νόημα καὶ φρενὶ ἄλλος προσέλθῃ.
 ἔπειτα σοχά' ἔσται ἢ ἴσους ἐβέσασα,
 Πένη ἢ βύς τούρκων λένεκα δι' ἄλλος.
 Τούς σιλικόν' αὖτις τοὺς ἱπποκρίτους
 ὅμως τοὺς τούρκους σοχά' ἢ ἴσους ἐβέσασα.
 Καὶ ὅς τις ἔλατ' τούρκων ἐκαστὸν ἄλλος,
 Τὸν ἐσέδωκε, καὶ βέσασα γένος ὁ δ' ἄλλος.
 Τότε ἐσέδωκε σιλικόν' ἢ ἴσους ἐβέσασα,
 ὡς ἔδωκε ἄλλος ὅμως ἢ ἴσους ἐβέσασα.
 Καὶ ἴσους ἢ ἴσους τοὺς ἴσους ἐβέσασα,
 Ἄχ! ἴσους ἄλλος ὅμως ἢ ἴσους ἐβέσασα,
 Μὲ μὲν ἄλλος ἢ ἴσους ἢ ἴσους ἐβέσασα,
 Ἄν' ἢ ἴσους ἢ ἴσους ἢ ἴσους ἐβέσασα.

Ρώσους, Άγγλους, και Γάλλους
 και μισους του Τσερνήμονη της Ελλάδος
 και Γεωργους του Αδριανου
 καλοταξουν ηρωταουν και
 αρχας ενα Γερμανο Οχιόταουν
 τα' μαδον του αιλλαν μετ'
 αιλοι ενα Μυλεσ τοχιλιν,
 ενα Βλαχμουσιν, ενα
 Τσερμαλενιν, και ενα Τσερεζιν
 και το λεγος α', καταβαρηνου και
 του Ισταν
 Ελλάδα

	1-4	5-6	7-10	11-16	17-22	23-25	26-31	32-34	35-41	42-43	44-46	47-64	65-67	68-69	70-71	72-73	74-79	80-87	88-101	102-121	122-147	148
A																						
B																						
Γ																						
Δ																						
I																						
M																						

4. Συγκριτικός πίνακας τών απογράφων. Οι αριθμοί εκφράζουν ομάδες στίχων οι όποιοι υπάρχουν ή λείπουν σέ ένα ή περισσότερα απόγραφα.

ὡς καὶ καὶ
 καὶ ὡς ὡς ὡς ὡς ὡς ὡς
 καὶ ὡς ὡς ὡς ὡς ὡς ὡς
 καὶ ὡς ὡς ὡς ὡς ὡς ὡς

5. Ἡ ὑπογραφή στό χειρόγραφο τοῦ Ἀρχείου Ἰακωβάτων

[illegible]

Διαφορές :	λαμπάδα παστάδα	ἔχει ἄρχει:	— ψάλλω	φορεσα - γνώρισα ράσο - δοκίμασω	λευθερίην - λύσιν θέλει - πέλει:	φωνήν ζώνην	πρόδατα ἄρνιά	Γραικοὺς "Ελληνάς	χορταίνομεν ποτίζομεν	Γραικὲ "Ελλην	Γραικίας πατρίδος	Γραικίαν "Ελλάδα	Γραικός "Ελλην	— κατεξέσχισε	ἔνδοξος δυνατή	— παρηγοροῦμαι	παππάζεις μὲ παίζεις	Τουρκία Γραικία	τρέφεται τρέχει	ἀφανισμὸν χαμὸν
Στίχος :	14	22	82	88/9	112/3	143	175	180	184	210	223	224	266	319	323	325	341	375	392	395
A			—			—	—			—	—		—	—	—	—	—			
B		(1)			—	(3)					—	—	—				—	—	—	—
Γ									—						—	—	(4)			
Δ	—	(2)								—	—	—	—							—
I																				
M																				

1,2 ἀφ' οὗτου ἄρχισεν 3 ἡμίθνητις 4 κομπάζεις

6. Ἐνδεικτικὸς πίνακας μὲ εἴκοσι ζεύγη διαφορῶν γραφῶν.
Οἱ κεραῖες κοντὰ στὶς θέσεις: *ψάλλω, κατεξέσχισε* καὶ *παρηγοροῦμαι* δηλώνουν ὅτι στὰ ἀντίστοιχα χειρόγραφα λείπει ἡ ἀνάλογη λέξη. Οἱ παραπομπές 1, 2, 3, καὶ 4 ἐκφράζουν παραδόσεις ἀσχετες πρὸς τὰ ἀναγραφόμενα ζεύγη. Γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν χειρογράφων βλ. τὸ ὑπόμνημα τῆς εἰκ. 4

[illegible]

7. Χειρόγραφο Morier

[illegible]

9. Αὐτόγραφο ἐπιστολῆς (1822) τοῦ Ἰω. Μάη πρὸς τὸν Μηναῖ Μηνωῖδη.
(Ἀνακοίνωση Φ. Ἡλίου)

[illegible]

ρέσει ποτὲ νὰ μᾶς ὀδηγήσει σὲ κάποιο ξεκαθάρισμα, ἀλλὰ πάντως βρισκόμαστε μὲ αὐτὸ σὲ μία βαθμίδα καλύτερα παρὰ πρὶν. Τὸ χειρόγραφο Morier μᾶς προάγει ἀκόμη περισσότερο, ἀφοῦ συνοδεύεται ἀπὸ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή, ἀνώνυμη, ἀλήθεια, καὶ ἀχρονολόγητη ἀλλὰ μὲ ἐπώνυμο τὸν ἀποδέκτη πού εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Πατρινός, ὁ γνωστὸς συμπαραστάτης πρῶτα τοῦ Κοραῆ, καὶ ἀργότερα ὑποστηρικτὴς τοῦ Κοδρικᾶ, πενθερὸς τοῦ Ποστολάκα· ἀλληλογραφία τοῦ τελευταίου αὐτοῦ μὲ τὸν Ψαλίδα μᾶς εἶναι γνωστή¹. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἐπιστόλιό τουτο, μὲ τὸν στόμφο του : «ὦ κολακεία φύγε»· πρόθυμα θὰ τὸ ὑπέγραφε ὁ Πολύστονος.

Εἶναι ὅμως τόσο κοινὰ αὐτὰ τὰ φαινόμενα, αὐτὸς ὁ στόμφος, στὴν προεπαναστατικὴ ἐλληνικὴ εἰκοσαετία, ὥστε παύουν νὰ ἀποτελοῦν ἐνδείξεις : δὲν ξέρει κανεὶς τί ὄνομα νὰ βάλει κάτω ἀπὸ τέτοια ξεσπάσματα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τῆς Νομαρχίας, καὶ φθάνοντας ὡς τὸν Κάλβο. Ἐγγραψα καὶ ἄλλοτε, ἐπανειλημμένα, γιὰ τὴν ὀλίγη σημασία τὴν ὁποία ἀποδίδω, προκειμένου γιὰ ἔργα τοῦ τύπου αὐτοῦ, στὴν ἀναζήτησιν τῆς πατρότητος : τὸ σημαντικὸν εἶναι νὰ κατορθώσουμε κάθε φορὰ ὅπου βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ ἓνα τέτοιο ἀνώνυμο νὰ ταυτίζουμε μὲ ἀκρίβεια τὸ κλίμα ἀπὸ ὅπου βγαίνει, καὶ ἔτσι νὰ φωτίζουμε τὸ κλίμα ἀπὸ τὴν γνώσιν τοῦ ἔργου, καὶ τὸ ἔργο μὲ ὅ,τι γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ κλίμα. Ὡστόσο δὲν μπορούμε νὰ ἐγκαταλείπουμε τὶς ἀναζητήσεις αὐτές, γιατί δὲν ξέρουμε οὔτε ἡ ἀνέυρεση, οὔτε ἀκόμη καὶ ἡ ἀναζήτησις, σὲ τί χρήσιμους χώρους μποροῦν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν : ἄς θεωροῦμε ὅτι εἶναι καὶ τοῦτο μία ἀπὸ τὶς πολλὰς ἐργασίες ὑποδομῆς τὶς ὁποῖες ἔχει νὰ κάνει ὁ φιλόλογος· τουλάχιστον αὐτὴ ἡ ἀπασχόλησις μπορεῖ κάποτε νὰ ἐξαγορασθεῖ μὲ ἐκανοποίησιν τῆς φιλοτιμίας καὶ ἔχει τὸ καλὸ ὅτι εἶναι διασκεδαστικὴ. Οἱ δικές μου ἀναζητήσεις ἀναφορικὰ μὲ τὸν Ρωσσαγγλογάλλο δὲν μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ἐπροχώρησαν πολὺ πέρα ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου τὶς ἄφησα στὴν πρώτη μου σχετικὴ ἐργασία, τοῦ 1948. Γιὰ τὴν χροнологίαν ἀναφέρω μόνο μία σύμπτωσις ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἓνα κλείσιμο κεφαλαίου, καὶ συνάμα ἀνοίγει ἄγνωστης σημασίας προοπτικές : εἶχα προτείνει μία τομὴ γύρω στὸ 1805 καὶ στὸ 1806, προκειμένου νὰ ἐξακριβωθεῖ τὸ *terminus ante quem* ἐγράφηκε τὸ ἔργο : ἀληθινά, ὁ συντάκτης του μοιάζει νὰ μὴν γνωρίζει τὸν Διάλογο τοῦ Κοραῆ τοῦ 1805, οὔτε τὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία τοῦ 1806. Ἡ σύμπτωσις στὴν ὁποία ἀναφέρομαι εἶναι ὅτι ὁ Camille Latreille σὲ μία ἐργασία του

1. Α. Ι. Βρανούσης, Ἀθανάσιος Ψαλίδας, Ἰωάννινα 1952, σ. 110.

ἄσχετη πρὸς τὸ θέμα μας, μνημονεύει σὲ σημείωση τὸν Ρωσαγγλογάλλο καὶ γράφει γι' αὐτὸν «dans un poème satirique composé en 1805 par un Grec»¹. κλπ. Μαρτυρία δὲν φέρνει σχετικὰ, καὶ εἶναι περιττὸ νὰ πῶ ὅτι μεταχειρίσθηκα ἀπὸ καιρὸ ὅσα μέσα διέθετα γιὰ νὰ ἐξακριβώσω τὴν πηγὴ τοῦ Latreille, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα ὡς τώρα.

Αὐτὰ γιὰ τὸν χρόνον· γιὰ τὸν χῶρο μνημονεύω μία σημείωση, κι ἐκείνην ἀμάρτυρη, τοῦ Ν. Κ. Χ. Κωστή, ὁ ὁποῖος μιλώντας γιὰ τὸν Ἰωάννη Μάη, ἀναφέρει ὅτι σῶζονται «τούτου ἐπιστολαὶ ἱκανῶς περιέργοι καίπερ λίαν ἀνορθόγραφοι οὔσαι, καὶ τις ἀνέκδοτος διατριβὴ κατὰ τοῦ ἱερατείου συντεθεῖσα τῇ 30 Ἰουνίου 1812 ἐν Γαλλίᾳ»². Καὶ μὲ τοῦτο σχετικὰ δὲν ἔχω τίποτε νὰ προσθέσω : τοῦ Μάη ἐπιστολές, περιέργες καὶ ἀνορθόγραφες, σῶζονται πολλές, καὶ μάλιστα ὁ ἀριθμὸς τῶν θησαυρισμένων ἐπιστολῶν του αὐξήσε τελευταῖα αἰσθητά³. ὥστόσο δὲν γνωρίζω τίποτε γιὰ αὐτὴν τὴν διατριβή. Ὅμως ὁ κοινὸς παρονομαστής, γιὰ τὴν ὥρα δὲν εἶναι ὁ Μάης, ὅσο καὶ ἂν γιὰ πολλοὺς λόγους θὰ μπορούσε νὰ πάει κατὰ τὸν ἰδιόρρυθμον ἐκείνον Ζακύνθιο ἢ σκέψη μας ἀναφορικὰ μὲ τὸν Ρωσαγγλογάλλο. Πάλι πρὸς τὸν βορρᾶ συγκεντρώνονται τὰ περισσότερα τεκμήρια : καὶ σὲ τοῦτο ἐπίσης δὲν ἀνακαινίζω τὴν θέση μου τοῦ 1948. Τὸ πρόσωπο τοῦ Ψαλίδας, ὁ κύκλος του, διασταυρώνουν τὴν πιθανότητα νὰ ἐσώθηκε ἓνα ἀπόγραφο στὸ ἀρχεῖο του, νὰ ἐδόθηκε ἀπὸ ἐκεῖνον στὰ Γιάννινα τὸ ἔργο στὸν Βύρωνα καὶ στὴν Κέρκυρα στὸν Τυπάλδο. Πρὸς τὸν Ψαλίδα ἀκόμη μᾶς φέρνουν τὰ σχόλια τοῦ Κοραῆ σχετικὰ μὲ τὴν ἀλληλογραφία του καὶ τὰ συμβολικά της χαρακτηριστικά⁴, καθὼς καὶ μία συσχέτιση μὲ τὰ Καλοκινήματα, ἄξια προσοχῆς, μὲ τὴν ὁποία κρίνω σκόπιμο νὰ κλείσω τὸ σημειώμά μου τοῦτο : στὸ ἀνώνυμό του αὐτὸ φυλλάδιο, ἀρχίζοντας ὁ Ψαλίδας

1. Π. «L'Acropole», Α', τεύχος 3, τοῦ Δεκεμβρίου 1920, Παρίσι 1920, σ. 362.

2. Νέαι ἐπιστολαὶ Κοραῆ καὶ πρὸς Κοραῆν, π. «Ἀρμονία», Α', 1900, σ. 171, σημ. 2.

3. Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν Β.Ι.Ε., Πίνακες ἀρχείου Α. Λουριώτη· ἐπιμέλεια : Β. Π. Παναγιωτόπουλος, 1963.

4. Δὲν ἐξακριβώθηκε ἡ αἰτία τῆς δυσφορίας τοῦ Κοραῆ (Ἐπιστολαί, ἔκδοσις Δαμαλᾶ, Α', 1885, σ. 450) οὔτε τὸ

νόημα τῶν ἐμβλημάτων καὶ τῶν ἀλληγοριῶν ποὺ ἐκοσμοῦσαν τὰ γράμματα τοῦ Ψαλίδας. Θυμίζω ὅτι τὴν παλιὰ παράστασι τῆς Ἑλλάδας τραυματισμένης, θέμα ποὺ ἔγινε κοινὸς τόπος στὸν ἀρχόμενον ἸΘ' αἰῶνα, μᾶς τὴν διέσωσε ὁ Ψαλίδας στὸ δημοσίευσμά του, Αἰκατερίνα ἢ Β', Βιέννη, 1792, σ. 13 - 14. Ὡστόσο καὶ ἄλλοι κοινοὶ τόποι ποὺ θὰ ἄξιζε νὰ ἀπομονωθοῦν καὶ νὰ μελετηθοῦν, ξαναβρίσκονται ἐδῶ· σημειῶνω ἰδιαίτερα : μουσες, θρόνος, ἔγγραφες ὑποσχέσεις.

βεβαιώνει ὅτι τρία θηρία, ὁ φθόνος, ἡ χαμέρπεια καὶ ἡ δεισιδαιμονία «κατέστησαν ἐκείνην τὴν ἀρίστην καὶ λαμπρὰν Ἑλλάδα, μίαν ὁδελυρὰν καὶ σκοτεινὴν παστίδα». Οἱ λέξεις αὐτὲς φέρουν στὴν μνήμη μας δύο στίχους ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου :

Πῶς νῦν ἐκαταστήσατε τὴν φωτεινὴν Ἑλλάδα!

Βαβαί! ὥς ἓνα σκέλεθρον, ὥς σκοτεινὴν παστίδα!

Τὸ θυρωνικὸ δεῖγμα γράφει: σκοτεινὴν λαμπάδα· ἀπὸ τὰ ἔξι ἀπόγραφα τοῦ ἔργου, ἡ ἔκδοσις τοῦ Leake καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἀγίου Ὅρους δὲν περιέχουν τοὺς στίχους αὐτοὺς καὶ ἔτσι, ἡ ἰδιόρρυθμη σύζευξις τοῦ ἐπιθέτου μὲ τὸ οὐσιαστικὸν ὁρίζεται σὲ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα, μνημεῖο παλιᾶς παράδοσης: στὸ χειρόγραφο Hobhouse, τοῦ ἀρχιεῖου Κρίνου μαζὶ μὲ τὰ χαρτιά τοῦ Ψαλίδου, καὶ στὰ χειρόγραφα Morier καὶ Ἰακωβάτων¹. Ὡσπου νὰ βρεθεῖ μία κοινὴ πηγὴ τῶν δύο βασικὰ συγγενῶν διατυπώσεων, ἢ ὥσπου μία ἐξωτερικὴ μαρτυρία νὰ μᾶς ἀπαλλάξει ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τίς ζητήσεις, ἔχουμε κάθε λόγον νὰ μένουμε ἐντυπωσιασμένοι ἀπὸ τὴν συνάντησιν τῶν δύο τούτων κειμένων, καὶ νὰ σχετίζουμε τὸ ἔργο μὲ τὸν Ψαλίδου καὶ τὸν κύκλον τοῦ².

Κ. Θ. Δημαρᾶς

1. Οὔτε οἱ γλωσσικὲς πεποιθήσεις τοῦ Ψαλίδου, οἱ ὁποῖες δὲν γνωρίζουμε πότε διαμορφώθηκαν, οὔτε ἡ ζωὴ του στὰ Γιάννινα ἀποτελοῦν ἀμάχητα ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ἀποκλείσουμε τὴν συσχέτισιν τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου μὲ

τὸ πρόσωπον καὶ μὲ τὴν δράσιν του.

2. Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ αὐτὴν πρέπει νὰ διορθωθεῖ στὸν πίνακα 6 ἡ στήλη τοῦ στίχου 14 ἡ ὁποία ἐτυπώθηκε λανθασμένα.